

УДК 347. 65/68:347.235(477)

О. Уразовська,
здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ СПАДКУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ В УКРАЇНІ

Одним з основних і найдавніших інститутів цивільного права є інститут спадкового права, який покликаний врегулювати перехід належних людині прав та обов'язків у разі її смерті.

Метою даної статті є визначення юридичної природи інституту спадкування земельної ділянки в Україні, простежити порядок спадкування земельної ділянки на різних етапах розвитку історії українського народу, пов'язаних з існуванням чи відсутністю українською державності.

Проблемам, пов'язаним із передачею у спадщину майна, в тому числі нерухомого, приділяли увагу багато вчених. Дореволюційне спадкове право викладене в підручниках Є. Васьковського, Д. Мейера, К. Победоносцева, П. Цитовича, Г. Шершеневича. Проблемам радянського спадкового права були присвячені дослідження Б. Антімонова і К. Граве, М. Гордона, В. Дронікова, Т. Коваленко, П. Нікітюка та інших. Також можна виділити праці сучасних українських цивілістів І. Безклубого, Д. Бобрової, Т. Бондар, Ю. Бисаги, В. Гончаренка, О. Дзери, А. Довгерта, Ю. Заїки, Н. Кузнецової, В. Кульчицького, І. Кучеренко, В. Луця, П. Музиченка О. Підпригори, А. Рогожина, В. Тація, С. Фурси, Є. Харитонова, Я. Шевченко та інших.

Коріння зародження інституту спадкування землі сягають первіснообщинного ладу, що був першою в історії всього людства суспільно-економічної формацією. На ранніх етапах розвитку інституту спадкування його в сучасному розумінні ще не було, оскільки успадковувати було нічого. Інститут спадкування землі з'являється в Римському приватному праві. У 111 р. до н. е. в Римській імперії було прийнято Аграрний закон, за яким можна було спадкувати землю [1, с. 92].

Римське спадкове право нерозривно пов'язане із процесом розвитку інститутів власності (*propertas*) та сім'ї (*familia*). Первісно право спадкування землі мало сімейний характер, що обумовлювалося пануванням довічної й абсолютної влади батька – глави сім'ї. Після смерті когось із роду

майно залишалося всередині роду. Спадкування (*hereditas*) – це перехід майна особи, що померла, до іншої особи (осіб).

Спадкове майно, спадкова маса або спадщина – це майно (права й обов'язки), що залишилося після смерті власника. Земля – ділянка землі, яка мала своє цільове призначення. Виділяли два види земельних ділянок: сільську (для сільськогосподарського призначення – поле, сад) та міську (в місті, як правило, земля застосовувалася для будівництва) [2, с. 226]. Крім землі у спадщину могли переходити земельні сервітути (право користування чужою земельною ділянкою) [2, с. 227], емфітевзис (довгострокове, відчужуване й успадковане право користування чужою землею сільськогосподарського призначення) [2, с. 236], суперфіцій (довготривале, відчужуване й успадковане право користування чужою землею для забудови) [2, с. 238].

Перехід землі померлого (наступництво) до інших осіб можливий за однією із двох правових підстав – за заповітом чи за законом [2, с. 386–389].

Римське спадкове право не допускало одночасного спадкування за заповітом і за законом: «*Nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest* (Не може бути спадкування в одній частині майна покійного за заповітом, а в другій – за законом)». Цей принцип римського спадкового права було закладено ще в Законах XII таблиці і збережено у «праві Юстиніана». Римське спадкове право ввібрало в себе багатовіковий досвід традицій і звичаїв, законодавчої діяльності, що стосувалася спадкування, й особливо плідної преторської практики. У результаті було вироблено чіткий порядок спадкового наступництва, який фактично покладено в основу сучасного спадкового права [2, с. 375].

У багатовіковій історії спадкового права на земельну ділянку велику роль відіграла ціла низка законів, а саме: Закони Царя Хаммурапі [3, с. 22], Ассирійські закони [3, с. 40], Закони Ману [3, с. 54], Закон Солоні «Про заповіти» (Солон першим в історії суспільства видав такий закон)

[3, с. 77], Закони XII таблиць [3, с. 92], Інституція Гая [3, с. 106]. Згідно зі вказаними законами, якщо у спадкодавця були сини, то дружина не мала права успадковувати земельну ділянку: «Не брати, не батьки, а сини дістають усю спадщину» [3, с. 54]. Дружина мала право успадкувати лише землю, подаровану їй чоловіком ще за життя: «Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад і видасть їй документ із печаткою, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого за судом, мати може віддати свою спадщину своєму улюбленому синові, брату вона не повинна віддавати» [3, с. 22].

Умови спадкування земельної ділянки з часом змінювалися й удосконалювалися, проте в основу все ж покладалось римське спадкове право. У дохристиянський період спадкові відносини в Київській Русі регулювалися винятково звичаєвим правом. Після хрещення Русі стався великий злам у цивільному праві Київської Русі. Було запозичено багато норм візантійського (тобто східноримського) права, зокрема й ті положення, що стосувалися спадкування землі.

Українське право сягає своїм корінням звичаєвого права давніх слов'ян, класичних джерел права Руської держави, Великого князівства Литовського й Речі Посполитої. Воно інтегрувало правотворчі пошуки Запорозької Січі та Війська Запорозького. Його історія фрагментарна без дослідження правових явищ в українських землях, що входили до складу Російської та АвстроУгорської імперій, у період відродження української державності (1917–1920 рр.), в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (1917–1991 рр.) та сучасній Україні. Створення новітньої парадигми українського права неможливе без здобутків і втрат національної минувшини.

Характеризуючи спадкове право Київської Русі, відзначимо, що багато статей Руської правди стояло на охороні приватної власності на землю. Норми Руської правди не лише захищають приватну власність (рухому й нерухому), а й регламентують порядок її передачі у спадок, за зобов'язаннями та договорами. Руська правда розрізняє два види спадкування: за заповітом і за законом.

До повноліття синів спадковим майном розпоряджалася дружина померлого. Якщо вона вдруге виходила заміж, то призначався опікун із числа близьких родичів опікуваних. Винагородою для опікуна було те, що він користувався доходами зі спадкового майна. Батьківський двір (будинок і земельна ділянка) не ділився й переходив до молодшого сина [4, с. 79].

Із цього загального права спадкування Руська правда робила виняток для бояр і

дружинників, які за відсутності синів могли передавати землю у спадщину дочкам. Це робилося для того, щоб маєтки й землі завжди залишалися за родовитими сім'ями.

Важливу роль у становленні інституту спадкування землі в Україні відіграв Указ про єдиноспадкування – законодавчий акт Петра I від 23 березня 1714 р., яким закріплено дворянську власність на землю. Повна назва – «Про порядок спадкування рухомого й нерухомого майна». За указом батько міг передати нерухоме майно лише одному із синів або дочок (якщо немає сина); за відсутності дітей – одному зі своїх родичів, проте обов'язково того ж прізвища. Указ ліквідував юридичну різницю між помісним і вотчинним землеволодінням. Було заборонено продавати й закладати нерухоме майно (землю). Основним мотивом видання указу було бажання Петра I запобігти дробленню дворянських маєтків. Законодавець прагнув визначити правовий статус кожної соціальної групи та регулювати її соціальні дії.

Правовий статус дворянства був суттєво змінений прийняттям Указу про єдиноспадкування 1714 р. Цей акт мав декілька наслідків: 1) юридичне злиття таких форм земельної власності, як вотчина й помістя, призвело до виникнення єдиного поняття «нерухомості»; 2) встановлення інституту майорату – спадкування нерухомості лише одним старшим сином, не властивого для російського права, метою якого було збереження від роздроблення земельної дворянської власності [5, с. 45].

В українських землях, які були під юрисдикцією Речі Посполитої, характерною рисою спадкового права було обмеження прав жінки на успадкування нерухомості, тобто жінки були позбавлені права спадкувати землю. У польському й литовському праві обов'язком кожного землевласника було особисте несення військової служби. Крім того, він був зобов'язаний поставити на війну певну кількість озброєних людей (залежно від розмірів володіння). Шляхтич, який не виконував військову повинність, втрачав право на володіння землею. Порядок спадкування майна жінками в XVI–XVII ст. мав назву «четвертинки», тому що 3/4 батьківського майна переходило до синів, а 1/4 успадковували доньки незалежно від їхньої кількості. Материнське майно всі діти успадковували в однакових частках [3, с. 203].

Традиційного для Литовських Статутів успадкування землі в Запорозькій Січі не було. У роки Визвольної війни відбувся перерозподіл землі. Земельна власність магнатів і польської шляхти переходить до казни Війська Запорізького та набуває статусу державних земель. Тому спадкувати землю було

не можливо з двох причин: 1) користування землею було довічним, а терени Запорозьких вольностей вважалися колективною власністю козацтва; 2) особливості січового життя впливали на те, що в більшості козаків просто не було спадкоємців (дружин, дітей) [6, с. 62–65].

В українських землях, захоплених Австрією, спадкові відносини регулювалися Австрійським цивільним кодексом 1811 р. У спадковому праві діяв принцип універсального правонаступництва. Спадкове право базувалося на законі, на договорі та на заповіті. На відміну від російського й українського права, австрійське цивільне право дозволяло неповнолітнім (особам, що не досягли 18 р.) заповідати в нотаріальній формі та усно в суді. Австро-Угорською імперією місцеві особливості права в українських землях не були враховані, тому що законодавство цієї держави відображало західну традицію права і приналежність до романо-германської сім'ї.

Певну самостійність правова система України зберігала в Запорозькій Січі та в Українській гетьманській державі (Військо Запорозьке). Після входження України під протекторат російського царя, попри деякі спроби зберегти українську державність і самостійну правову систему, вона дедалі більше втягувалася в контекст історичного розвитку Російської імперії. Надалі всі правові рішення визначалися імперською (до 1917 р.) і радянською правовими доктринами.

У 1842 р. було прийнято Звід законів цивільного законодавства Російської імперії. Значна увага у Зводі законів приділялася зміцненню права власності. Зокрема, вперше в російському законодавстві у Зводі було дано поняття права власності як права володіння, користування й розпорядження майном (ст. 262, ч. 1, т. X). Право власності на землю визначалося як право на всі добутки, що на поверхні землі, її надра й води. Майно поділялося на рухоме й нерухоме. До нерухомого майна відносили помістя, під якими розуміли землю разом із кріпаками. У нерухомості розрізняли майно набуте й родове. Поряд із правом власності захищалося право законного володіння. Відповідно до Зводу законів Російської імперії 1842 р. було певне обмеження прав жінки порівняно із правами чоловіків, у Полтавській та Чернігівській губерніях виявлялося також у перемижних спадкових правах синів і братів над правами дочок і сестер. Зокрема, все рухоме й нерухоме майно (в тому числі земля), що залишалося після батька, успадковувалося його законними дітьми чоловічої статі. Взагалі діти чоловічої статі ділили спадщину між собою рівними частинами, внуки і правнуки за правом черговості поколінь. Спадщина ж

дочок у майні батька за наявності синів та їхніх спадкоємців замінювалася призначенням їм посагу [7, с. 380].

Російську дореволюційну систему спадкування землі було побудовано на принципах родового дворянського ладу, який на початок ХХ ст. вже застарів, що об'єктивно зумовило необхідність перегляду основних засад спадкування.

Після повалення монархії і встановлення Радянської влади в Україні держава спробувала не лише переглянути основні принципи спадкового права, які склалися в буржуазному суспільстві, а й узагалі ліквідувати цей інститут як такий, що закріплює майнову нерівність і дозволяє набувати власність нетрудовим шляхом. Зокрема, у ст. 1 Декрету Ради Народних Комісарів УСРР від 11 березня 1919 р. «Про скасування спадкування» оголошувалося, що право спадкування як за законом, так і за заповітом на все майно, яке знаходилося на території республіки, скасовується [8, с. 268].

З 1919 р. до 1990 р. земля була власністю держави й надавалася громадянам СРСР лише в користування.

Важливим етапом у розвитку спадкового права 60-х рр. ХХ ст. було затвердження Верховною Радою СРСР Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік та розробка відповідно до них нового ЦК УРСР, прийнятого 18 липня 1963 р., який набув чинності з 1 січня 1964 р.

Підсумовуючи, зазначимо, що в період функціонування радянського спадкового права землю як об'єкт спадкування було виключено з ринкового обігу, проте вона продовжувала перебувати в цивільному обороті у вигляді ділянок під забудову. У радянські часи право власника будівлі, яка належала йому на праві приватної власності, відокремлювалося від права на землю, яка належала виключно державі. Тому *de facto* діяло положення, згідно з яким земля розділяла правову долю майна, яке на ній було розташоване, однак *de jure* ніколи не була й не могла бути власністю громадян. Земельна ділянка та розташоване на ній нерухоме майно мали різний правовий режим, через що особа, у приватній власності якої знаходився житловий будинок, не була власником земельної ділянки під ним. Попри заборону перебування земельної ділянки у власності громадян, вона продовжувала бути об'єктом цивільно-правових угод та спадкування аж до внесення змін і доповнень до Земельного кодексу [4].

Із прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. відбулася переорієнтація суспільних відносин на охорону й захист прав громадян, побудову демократичної,

правової держави, що зумовлює необхідність дослідження й аналізу на належному науковому рівні історії становлення і розвитку вітчизняного права. Існує ще ряд проблем, які законодавець має вирішити, щоб українська правова система повністю відповідала світовим стандартам.

Науковий аналіз еволюції спадкового права в Україні, зокрема спадкування права на земельну ділянку, дає можливість глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українського народу, пізнати систему спадкових правовідносин, що характеризують самотність правової системи України, з'ясувати закономірності й забезпечити наступність розвитку національного права.

В умовах зростання значення ролі приватної власності громадян і порядку її спадкування в умовах ринкової економіки, розширення сфери застосування приватного права важливою є необхідність розроблення механізму захисту прав і законних інтересів суб'єктів спадкування права на земельну ділянку, що неможливо здійснити без звернення до історичних витоків спадкового права, без усебічного розгляду правової природи й особливостей цього явища. Недостатність знань з історії спадкування прав на земельну ділянку в Україні, існування значної кількості дискусійних проблем, необхідність удосконалення законодавства в цій частині зумовлює актуальність дослідження.

Відродження категорій спадкового права, об'єктом яких є земля та нерухомість, в Україні розпочалося із прийняттям Цивільного кодексу України (ст. 1225 ЦК України), Земельного кодексу України (п. «г» ч. 1 ст. 81 ЗК України) та інших актів, з якими до цивільного обігу повернулося право приватної власності та інші речові права на землю (право довічного користування землею, іпотека тощо).

Отже, створення новітньої парадигми українського права неможливе без розуміння здобутків і втрат національної минувшини. Водночас реформа української правової системи показує, що формальне запозичення західно-правових моделей без урахування культурно-історичних, національних і духовних особливостей України не лише не дає очікуваних результатів, а навпаки, згубно позначається на стані суспільства й держави. Спадкове право незалежної України, зберігаючи принципові засади радянського спадкового права, містить чимало новел, мета яких – гармонізація українського спадкового права із правом європейських країн у цій галузі, які є типовими для всієї європейської спільноти та мають підґрунтям підвалини, закладені ще римським приватним правом.

Ключові слова: земля, спадщина, спадкування землі за законом, спадкування землі за заповітом, спадкодавець, спадкоємць.

Статтю присвячено історичному розвитку інституту спадкування земельної ділянки в Україні. У статті досліджуються історичні умови формування й особливості розвитку інституту спадкування земельної ділянки в Україні. Розглядаються джерела інституту спадкування земельної ділянки.

Стаття посвячена історичному розвитку інституту наслідування земельного участку в Україні. В статті досліджуються історичні умови формування й особливості розвитку інституту наслідування земельного участку в Україні. Розглядаються джерела інституту наслідування земельного участку.

The article is devoted to the historical development of the institution of inheritance of land in Ukraine. This paper investigates the historical conditions for the formation and characteristics of the institution of inheritance of land in Ukraine. The sources of the institution of inheritance of land.

Література

1. Хрестоматія з історії стародавнього світу / за ред. акад. В.В. Струве. – Т. III. – К., 1955. – С. 92–95.
2. Підпригора О.А. Римське приватне право : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – Вид. 3-тє, перероб. та допов. – К. : Ін Юре, 2001. – 440 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : навч. посібник для юрид. вищ. навч. закл. і фак. : у 2 т. / За ред. чл.-коресп. Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – 504 с.
4. Історія держави та права України : підручник : у 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 2003. – 656 с.
5. Наказ Петра I «Про порядок спадкування рухомого і нерухомого майна» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.runivers.ru>.
6. Грозівський І.М. Право власності на землю в Запорозькій Січі / І.М. Грозівський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65.
7. Терлюк І.Я. Історія держави і права України : навч. посібник / І.Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2006. – 400 с.
8. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 24.

